

1843 ԲԱՉՄԱՎԷՊ 1915

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ



ԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻՆ

ԵՒ ԿԵՂԾ

ՍԵՔԷՈՍԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ

Բաց նամակ առ Պր. Գր. Տէր Պօղոսեան

Հաճոյքով կարդացի, Յարգելի պարոն, ձեր հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը¹, Ձեր շարունակեալ այդ գրութեան առաջին մասը, «Նկատողութիւններ փաստոսի պատմութեան վերաբերեալ» խորագրի ներքե, — ուր իբր թէ ցեխադարեան բառեր եւ բացատրութիւններ գտեր ե ցուցադրել էք, — Հ. Մատրկեանէն պաշտպանուած կարծիքին հակառակը եզրակացնելու բնոյթ ունի Սյուպիսի լեզուաբանական եւ մատենագրական նկատողու-

թիւններ — ճիշդ թէ անճիշդ — ինձմէ աւելի Հ. Մատրկեանը պիտի շահագրգռեն անշուշտ Սակայն անցողաբար ըսած ըլլամ, որ փաստոսէն մէջ բերուած օրինակին մէջ՝ «զնոցուն հակառակ ընդդիմակաց»՝ յաւելուածը բնաւ ցեխադարեան չէ, որովհետեւ ոսկեդարեան մատենագրութեան² մէջ իսկ բազմիցս գործածուած է՝ իբր հասարակ անուան իմաստով ածական, այսինքն՝ հակառակորդ, ներհակ, կը սխալիք երբ կը շփոթէք զանի ընդդէմ նախադրութեան հետ՝ կայ բային մերձեցու-

մով։ Իսկ Գ. հատածը՝ որ կը կրէ «Անանուն» կեղծ Սեբէոս. Ա. Սիմէոն Ապարանեցու օրինակը՝ կրկին վերտառութիւնը, իսկ ե իսկ զրաւեց նաեւ իմ ուշագրութիւնը, որովհետեւ անցէ անգիտակցաբար, բայց այդու ուղղակի գործ ունիք ինձ հետ։ Կը գրէք³. «Անանունին գտնել

1. Հանդ. Ամ. ա. 1914 թիւ 8, 9, էջ 479-499.

2. Օրին. ազգաւ, թուոց գրեթէ մէջ (չւ. ժ.) «Եթէ էլանիցէք ի պատերազմ յերկրի ձերում ընդդիմակացն որ կայցեմ ձեզ հակառակ»։ Եփր. «Ոչ միայն հակառակ ընդդիմակիմ ընդդիմանայ, այլ ե չարիք» յոյժ

չարն»։ Ոսկ. «Ոմանց այսպէս կարծի, եթէ ընդդիմակաց զօրութեանցն ասացեալ իցէ»։ Կորիւմ. «... այլ յօրինակացն առեւեց զընդդիմակացն բարձրացուցանել»։ ևն։

3. Հանդ. Ամ. էջ 490.

ցանկացող քննադատներից եւ ո՛չ մէկը չի՝ շահեցրել յրա նստարաններս մի տեղեկութիւն, որ պահել է Սիմէոն Ապարանցիին՝ Մամիկոնեան և Պահլաւունի տոհմերի ոտանաւոր պատմութեան՝ մէջ »։ Քիչ մը վերջ դարձեալ. « Սիմէոն Ապարանցիու օրինակում՝ Անանունը վերագրուած էր ո՛չ թէ Սերէոսին, այլ Ղազար փարպեցուն, և կցուած էր Ղազարի պատմութեան՝ իբրեւ « Առաջին ճառ »։ Այս տեղեկութիւնը կարեւոր է շատ կողմերով, չնայած որ անուշադիր է թողնուած միեւն այժմ »։

Որովհետեւ ձեռք այդ յայտարարութիւնները շատ բացորոշ են և մեծազորող, ուստի կը փորձուիմ հարցնել ձեզ, պարոն քննադատ, թէ դեղփեան Ապողոնի ոճով այդպիսի մի պատգամ որոտալէն յառաջ՝ կարդացել էք ստուգիւ Անանունի մասին մինչև այսօր գրուած կամ հրատարակուած բոլոր քննադատութիւնները։ Եթէ ոչ, այն ժամանակ համեստութիւնն և լրջութիւնը կը պահանջէին՝ որ դուք փոքր ինչ վերապահութեամբ արտայայտուէիք, ըսելով՝ իմ ցիտցածի համաձայն, կամ գէթ ինձ ծանօթ քննադատներից ոչ մէկը։

Իսկ եթէ կարդացել էք բոլորը, ապա ուրեմն պէտք էր որ բարեխղճօրէն յիշատակէիք այն ֆնստութիւնը, որ ձերի նէն 24 տարի յառաջ հրատարակուած է և շատերու ծանօթ, այսինքն է՝ Ազարանցեղոս և իւր թագմադարեան գաղտնիքը, Վենետիկ 1890։ Եւ եթէ այդ քննադատութեամբ դուք շահագրգռուած չէք, գէթ պէտք է որ շահագրգռուած ըլլայիք Հ. Ղ. Ալիշանի Հայապատմութիւն, ուր (Մասն Ա. եր. 60-63, և եր. 127) Ղազարայ ընծայուած է նոյնպէս — Սիմէոն Ապարանցիու վերոյիշեալ վիպասանութեան միջոցով — Անանունը, որ առ Սերէոսի Սակայն դուք երկուքն ևս խոր լուծեան

դատապարտած էք, որ կը նշանակէ թէ դուք կամ քննադատի պարտականութիւնը լրջութեամբ և խնամքով չէք կատարել, և կամ ձեր այդ լուծիւնը դիտումեաւոր է։ Զեզ ուրեմն կը թողում իմաստասիրել, թէ ո՛վ աւելի մեղաւոր է, խորեւնացի՝ արդեօք, զոր կը մեղադրէք՝ թէ փաւստուէն օգտուած է, բայց անոր անբարեհամբաւութեան համար անունը լոյս, թէ դուք՝ որ նորասիրութեան համբաւ ձեռք բերելու դիտաւորութեամբ նոյնը գործած էք։

Յամենայն դէպս՝ որովհետեւ դուք անգէտ ձևացած էք ակն յայտնի եղելութեան մը հանդէպ, ուստի ես կարող եմ այժմ երաշխաւորել ձեզ, որ Ազարանցեղայ Արժանագրութեան արդի խմբագրութիւնը քննութեան ենթարկելով՝ առաջին անգամ փորձած եմ ապացուցանել նախ — Սիմէոն Ապարանցիու վիպասանութեան տուեալներով — թէ՛ ո՛չ եթէ Սերէոսի, այլ Ղազար փարպեցուն վերագրելի է այն, և երկրորդ՝ թէ այն արժանագրութեան ծագումը մինչև Մարաբայ Մոսկովսկիին ի վեր հանել պէտք է։ Եւ այս երկու զլխաւոր խնդիրներուն նկատմամբ ես — որոնցմէ վերջնային քովէն դուք բոլորովին հարեանցի կերպով անցել էք, — ես շատ զգուշաւոր վերապահումներով ջանացած եմ յայտնել իմ կարծիքը։ Վերապահումներ՝ որոնք այսօր այն խնդիրները վերստին քննելով՝ մեծապէս կը նպաստեն ինձ բարեփոխելու իմ նախապէս յայտնած կարծիքները, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնէք։

Որպէս զի յաջորդաբար իմ ըսելիքները ձեզ դիւրմբմունքի ըլլան, ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ Գաղտնիքի ԺԳ. գլուխու, և մասնաւորապէս 277-280 էջերուն վրայ, ուր համառօտութեան մէջ թագմապիսի կարեւոր հարցեր խտացուած են՝ առաջագրեալ նիւթին նկատմամբ։ Ուշադրութեամբ հանցէք կարդալ այդ գլուխը և պիտի տեսնէք, որ ո՛չ դուք էք որ առաջին անգամ Սիմ. Ապարանցիին ի նկատի առած էք՝ Ղազարայ և Անանունի նկատմամբ, և ո՛չ ալ անով ըրած

1. Տես հրատ. Էջմիածին 1870, էջ 7-33.

2. Հրատ. ի Վենետիկ 1901.

ձեր գիւտը առաջինն է, այլ արդէն ի վաղուց կատարուած իմ գիւտի հետաւոր արձագանգը, — ի հարկէ տարբեր ձևով և տեսութիւններով: — Տեսութիւններ՝ որոնք ունին անշուշտ իրենց ինքնուրոյն շահեկանութիւնը, և դեռ աւելի շահեկան պիտի լինէին պատմական տեսակէտով իսկ, եթէ կեդրոնացուէին մեր անմիջապէս վերը մատնանշած էական կէտերուն վրայ, այսինքն՝ Անանունի Ա. դրուագին սկզբնագրի հնագոյն աղբրը, և Ղազար փարպեցւոյ անոր մէջ խաղացած դերին շուրջը:

Բայց դուք, պարոն քննասէր, քնաւ փորձած չէք քննութեան առնուլ, թող թէ ապացուցանել՝ թէ երբ գրուած էր այն և ինչ պարագաներու մէջ, որո՞ւ ձեռքով, ո՞ր և ի՞նչ նպատակով. երբ բերուած ի Հայս և մտած փարպեցւոյ պատմագրութեան մէջ, և թէ ո՞րքան է անոր վաւերականութիւնն ու պատմական արժէքը: Հետևաբար, ըստ ի՞նչ դուք ծայրի մատին պարզած չէք Անանունի գաղտնիքը և անոր հետ սերտ առնչութիւն ունեցող մատենագրութիւնները, և ոչ ալ երկար տարիներէ ի վեր անոնց շուրջը դարձող դժուարութիւնները լուծած:

Եթէ ուզենք թիչ մ'աւելի ծանրանալ, Անանունի Բ. Դպրութեան նկատմամբ ըրած ձեր քննադատութեան վրայ ևս, պէտք է ըսել, ի սէր ճշմարտութեան, թէ զրեթէ մի և նոյն անորոշ և տարտամ դիրքը բռնած էք, անտեղի կերպով միացնելով զանի յերկրորդ անյայտ անձի հարցը՝ Ղազարէն Սերէոսի անցցուելու խնդիրոյն հետ: Ահա ձեր խօսքերը. «Գալով այն հարցին՝ թէ ո՞ր տեղից է քաղուած և ո՞վ է յերկրեւ Սերէոսի — Անանունի Բ. դպրութիւնը ուրեմն, և թէ ո՞վ է Ղազարի առաջին ճառը Սերէոսին տուել — այս խնդիրը դիւրաւ կարող էինք լուծել, եթէ հնարաւորութիւն ունենայինք իշմիածնութեամբ աշխատելու, և կամ եթէ թորենացու գիտնական հրատարակութիւնն ունենայինք ձեռքի տակ»:

Յարգելի պարոն, քանի որ դուք այդ երկու ամենակարեւոր միջոցներէն զուրկ

էիք, որուն համար հետևաբար անշուշտութեան պիտի հանդիպէիք, ուրեմն ո՞վ ստիպեց զձեզ, և այն իսկ առանց բաւական պաշարի՝ հապճեպով կատարել ձեր Ազգ. Մատեն. ԼՐ. նշխարին վերագառնալու խոստումը: Քանի որ Հ. Մատենեան՝ Անանունը փաւստոսին պատկանելու հարցը դեռ նոր դրած էր քննադատութեան սեղանին վրայ, աշխարհութիւնն իսկ կը պահանջէր որ դուք սպասէիք մինչև որ խնդիրը թեր և դէմ գրութիւններով լաւ մը ծեծուի, և ապա նետուիլ ասպարէզ՝ զինուած զբաղան փաստերով: Այն ժամանակ թերեւ միայն ձեր եզրակացութիւնը — հակառակ Հ. Մատենեանի — պիտի ունենար իր յատուկ նշանակութիւնը. իսկ այժմու ձեր չքմեղանքը ոչ ոքի զոհացուցիչ պիտի երևի, այլ փախստեան մի նոր հնարք:

Սակայն ես աւելին պիտի ըսեմ: Այն օրէն ի վեր՝ երբ Սիմ. Ապարանեցւոյ միջոցով հրապարակ ելաւ Ղազար փարպեցին՝ իրրեւ հեղինակ Անանունի, այնուհետև ինչպէս ուրիշ քննասիրաց՝ այսպէս և ձեզ ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ քննել և ստուգել՝ թէ արդե՞օք Անանունի Ա. և Բ. դպրութիւններն է. դարուն առ Ղազարայ գոյութիւն ունէին իրօք և կամ կարո՞ղ էին ունենալ, իրր նախապատրաստիչ մասն վահանայ խնդրանօք գրուած Հայոց պատմութեան, — ինչպէս կարծեցին ոմանք, — դիտելով մանաւանդ որ Հայոց առաջին և երկրորդ պատմագրութեանց, այն է Ազաթանգեղոսի և Բուզանդայ քով ի սպառ զանց եղուած էր այդ կարեւոր մասը, իմա Հայկէն մինչև թոսրով մեծը: Սակայն դուք խուսափելով այս կարեւոր հարցի քննութենէն, պինդ կպեր էք ԺԶ. դարում գոյութիւն ունեցող Ղազարայ պատմութեան մի առեղծուածային օրինակին, իրրեւ պատմական ամենատարբեր եղբայրութեան՝ զոր Սիմ. Ապարանեցին ի ձեռին ունեցեր է և մեծ չափով օգտուեր: Եւ այն աստիճան մեծ կարեւորութիւն տուեր էք անոր, որ առանց ինչ երկբայութեան և վերապահումներու՝ ոչ միայն Ղա-

զարայ պատմութեան Առաջին ձառնը են՝
թաղերէն էր, աւելի ընդարձակ պարունակ-
ութեամբ քան ինչ որ է արդի Անանու-
նը, այլ և զգալի յապաւումներ և փո-
փոխութիւններ ևս մատնանշած էր այժ-
մեան Ղազարու և Անանունի մէջ: Չեր
այդ կարծիքն եթէ փարպեցեայ մի առան-
ձին գործի կամ հնագոյն պատմութեան
նկատմամբ արտայայտուած ըլլար, — ծա-
նօթ պատմութենէն բոլորովին անկախ, —
այն ժամանակ ես այնքան չպիտի դժուա-
րէի ձեզ համակարծիք լինել: Բայց որով-
հետեւ դուք Ղազարայ արդի պատմութենէն
անբաժան մի գործ նկատած էք զանի,
ուստի այս պատճառաւ իսկ մեր և ձեր
կարծեաց մէջ ալ ահագին անջրպետ մը
բացուած կը տեսնուի:

Չեր այս տեսակէտով ըրած դիտողու-
թիւններն և ցուցումները իրաւամբ նորու-
թիւն կը կազմեն, զորոնք ես նկատողու-
թեան առած չեմ Գաղտնիքի մէջ, վասն
զի նիւթէս դուրս էին: Բայց հանդերձ
այսու ամենայնիւ պէտք կը զգամ ըսել՝
որ ոչ միայն ի նպաստ վաւերականու-
թեան Ապարանեցեայ բնագրին բերուած
ցուցումներն, այլ և այն բնագրի բովան-
դակութենէն հանած հետեւեւորները իա-
նուտ հիման վրայ դրուած են: Եւ յի-
րաւի, նախ և յառաջ դուք իբր հիմնա-
քար և համեմատութեան եզր դրել էք
ձեր ըննադատութեան՝ Ապարանեցեայ ձեռ-
քին գտնուող Ղազարայ մի նոր գրչագիրը,
որը փոխանակ ըլլալու պատմականօրէն
ամենահաւաստի ֆակտ, կարող է լինել,
ըստ իս, գրչագիրները օրինակողներու
ձեռքով գործուած լոկ պատահական մի
սխալանք: Երկրորդ՝ եթէ Ղազարայ պատ-
մութեան սկզբնագրին մէջ ի վաղուց գո-
յութիւն ունեցած ըլլար երբեք այնպիսի
մի ճառ, այն ժամանակ Ղազար ի հարկէ
պիտի տար իր Յառաջարանի մէջ՝ անոր

նիւթերու հակիրճ բովանդակութիւնն ևս,
ինչպէս տուեր է մեզի ծանօթ յաջորդ
դրուագներու ծրագիրը: սակայն ոչ միայն
այդպիսի եղիւթութեան մը հետքն անգամ
չի գտնուիր հոն, այլ և ոչ իսկ ո՛ր և է
թեթեւ ակնարկութիւն մը անոր նկատմամբ,
Այս փաստացի դժուարութենէն խուսա-
փելու համար զուցէ ապաստան որոնած
էք դուք փարպեցեայ յիշեալ յառաջարա-
նութեան աւերակներուն մէջ, ինչպէս ու-
րիշներ՝ ալ իբր փաստս գեղեցիկս շա-
հագործել ուզած են ի վաղուց՝ սոյն խօս-
քերը: « Բ. Ընդ յազում ձառս մատենեց
առաւելոցն պատմագրոցն Հայոց անցի » են:

Այո՛, ես իսկ կ'ընդունիմ թէ Ղազա-
րայ յառաջարանին մէջ ժամանակաւ խան-
գարուած տեղի ունեցեր է. բայց և ի դի-
տութիւն ըննասիրաց պիտի յաւելցնեմ,
թէ այդ միակ խանգարումն եղած է (Գ.
պարբերութեան մէջ) հին Բիւզանդիոնի
մասին անճաշ նկարագիրը կամ ներմու-
ծութիւնը, որ մեզի համար ևս կը մնայ
գաղտնիք. մէկ խօսքով՝ եթէ անսպասելի
բան մ'ալ ըլլար այդ տեղ, այն հաւանու-
րէն Բուզանդայ դատին աւելի՛ քան թէ
Ղազարայ պիտի նպաստէր իսկ Բ. պար-
բերութեան ընդգծուած խօսքերն — որ սո-
վորական են նաև ուրիշ պատմագիրներուն
— ուրիշ բան չեն նշանակեր, բայց եթէ
ներկայացնել ընթերցողին իր առաջադրեալ
նիւթերուն վերաբերեալ ալ և ալ զրուած-
ներն և յատկապէս ալ Ազատագեղոսի
պատմութիւնն և անոր նիւթոց բովանդա-
կութիւնը: Եւ այս բանն ակնհայտ կը տես-
նուի անմիջապէս յարած սոյն խօսքե-
րէն. « Յորոց ըստ յերկար ընթերցանու-
թեան գտի... յստոյց և յանխալ կարգա-
տրութեան Առաջին գրոցն, զոր յարմարա-
պէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելի Ա-
գաթանգեղոս » են. ևն: Երրորդ, յամենայն
դէպս՝ եթէ Ե-Չ. դարուն Ղ. փարպեցեայ

1. Օրին. աղագաւ. Յովհ. Սեդրակուն ի Վնեստիկ
ապուած Compendio Storico իտալերէն հրատարա-
կութեան մէջ (Գ. էջ 510) ևք զրէ Ղազարայ համար.

«Compose una Storia Armena, da Adamo fino
al suo secolo».

պատմութեան սկիզբը իրօք գոյութիւն ունեցած ըլլաւ արդի Անանունի մի աւելի կատարեալ ճառ ևս, կարելի բան չէ որ անկէջ վերջ եկող պատմագիրներէն մէկը կամ միւրը անկէ վկայութիւններ կամ հատուածներ մէջ բերած չըլլաւ՝ յանուն Ղազարայ: Եւ սակայն մի առ մի պրպտելով Է-թի- դարու մեր տոհմային պատմագիրները, ամէնքն ևս — այն է Ան. Շիրակացի, Մ. Կաղանկատուացի, Ռիստանէս, Զուռնշիր, Յովհ. Կաթողիկոս, Ասողիկ, Թովմայ Արծրունի, Սամուէլ Անցիւն — իրարմէ աւելի կամ պակաս չափով — խորենացիէն ճաղած են Հայկէն մինչև Ս. Սահակայ ժամանակ կատարուած անցքերը, իսկ Ղազարայ կարծեցեալ ճառը՝ ընդհակառակն՝ ո՛չ ոք կը ճանչնայ, ո՛չ ոք անկէ կողուին ըրած է: Ն. Շնորհալին իսկ իւր յոյնատեսակ ոտանաւոր վիպասանութիւն նախնեկացի մէջ — զոր կարգացեր է Սիմ. Ապարանեցի — նոյնպէս վարուած է, այսինքն Ղազարի Ա. ճառէն (== Անանուն) բնաւ բան մը չաւանդեր: Այս բանս աւագ նշանակութիւն ունի, ըստ իս, մանաւանդ քանի որ այս վիպասանութիւնս ևս Արշակունեաց, Պահլավունեաց և Մամիկոնեանց վրայ կը դառնայ մեծաւ մասամբ:

Այսպէս ահա, պարոն քննադատ, Ապարանեցիին ձեզ առջնորդ առած՝ խիզախօրէն և անխնայ կոխիւր անցեր էք այնքան դարերու պատմագրութեանց վրայէն: Սիմ. Ապարանեցւոյ՝ ինչպէս տպագրութիւնն՝ այսպէս ալ զգալիօր օրինակները թէպէտեւ աղաւաղեալ են և սխալագիր, բայց հանդերձ այսու՝ ես ալ զայն կրկին և կրկին կարգացած և քննած ըլլալով, կը դժուարիմ ըսել որ ան զձեզ մոլորեցուցած ըլլայ. այլ դուք մանաւանդ չափէն աւելի զանի խնդաթիւրեր էք, մէկ

կողմէն թիւր հասկացողութեամբ անոր անորոշարար և միջանկեալ կերպով ըրած անկարկութիւնները — ըլլայ իր կողմէն, ըլլայ առանց անուան մէջ բերած աղբիւրներէն՝ — բոլորն ևս Ղազարի առաջին մասին վերաբերելով, և միւս կողմէն ալ մերթ Ապարանեցւոյ և մերթ Անանունի և այլոց հասցէին այնպիսի կարծիքներ արտայայտուած են, որոնք պէտք ունին կրկին քննութեան բովէն անցնելու և ճշդուելու: Բայց այդ գործողութեան անցնելէս յառաջ՝ ես թոյլ կու տամ ինձ ընել հետեւեալ ուղղութիւնները Սիմ. Ապարանեցիէն ձեր յօդուածի մէջ արտագրուած տողերու աղաւաղութիւնը: Գիտնալու է որ այդ ոտանաւոր վիպասանութիւնը ութ ոտնեայ չափով յօրինուած է, հետեւողութեամբ Շնորհալւոյ վերոյիշեալ վիպասանութեան. այնպէս որ յաճախ առաջին անգամի հատումով կը լրացուի երկրորդը: Էջմիածնի 1870 տպագիրն իսկ — զոր ունեցեր էք ի ձեռին — ջանացեր է. թէպէտեւ ոչ միշտ, անաղարտ պահել այդ տաղաչափութիւնը. իսկ դուք ընդհակառակն բառնալով ի միջոյ բոլոր շրթերը, բնագրի երկրորդ անգամը կրճատեր էք, տողն ալ կաղացուցեր: Դեռ աւելի ուշագրաւ են հետեւեալ բառական խանգարմունք, որով ներքին իմաստներն ևս յեղափոխուած են: Օրին. աղագաւ Ապարանեցւոյ բնագրի (էջ 8), « ի Մովսիսէ կարգ ըսկսեալ »ը՝ փոխած էք « ի Մովսիսի կարգն սկսեալ »ի, որը թէ՛ ճշրականութեան և թէ տրամաբանական կարգին հակառակ է և անիմաստ: Բնագրի (էջ 29). « Այն որ » ցուցական դերանունը, — որ զԱպարանեցեայ կամ Անանունը կը յարաբերէ, — եղած է « Այլ որ » շարկապ: Թէջ 32. « Եւ զո՞հ բանին » եղած է. « Եւ զո՞հ բանին »:

Նելու:

2. Ըստ մեր Թիւ 1 ԺԻ. Խմբ. գրադրին է « կարգ ընկալեալ », որը աւելի ուղիղ կը թուի ինձ:

1. Օրին. աղագաւ, յէջ 36-37. « Ընդ երկանակս մեծ նամարտեալ » են, քսան տողեր ի. դարում Մովսիսի և Իսահակ Անյաղթին վերագրուած Հայրցմամբ անվաւեր ցրուածին փոխ աւանդած են, առանց աղբիւրը ծանուցաւ:

Կը գրէր (Հանդ. ամս. եր. 490). «Սիւմոն Ապարանցին Ղազարի առաջին ճառին է դիմել, որովհետեւ իր նպատակն էր ոչ թէ յայտնի պատմական երկերի կրկնութիւնը, այլ ընդհակառակն յայտնի երկերի նախասկի առանկող քոյր տեղեկութիւնները ի մի ժողովել. այդպէս հակառակ էր խորենացուն՝ Ղազարի ճառը, որը Սիմ. Ապարանցեու դարում և այնուհետեւ քիչ էր տարածուած... մինչև Սիմէոն Ապարանցին այդ ուղղակի ասում է այս տողերի մէջ. «Զհակառակոսն մտածեալ — Զորոմնացանն խոկացեալ» ևն:

Սակայն ես այդպէս չեմ հասկնար, Պր. Տէր Պողոսեան, զի ի քէն և անդր է փըքինդ, և կարծեմ թէ ինձ հետ է ուրիշներ և՛ Սիմ. Ապարանցին իսկ, թէ՛ ստուգիւ Սիմ. Ապարանցին բնաւ նպատակ ունեցած չէ միայն յայտնի երկերի հակառակ աւանդուած բաները բացառաբար ի մի ժողովել, այս յայտնի կը տեսնուի Ապարանցեայ բնագրի զանազան տեղերէն, այլ ես յատկապէս կը մատնանշեմ 2-5 էջերը, որ ամբողջապէս և քայլ առ քայլ խորենացիէն ժողովուած են: Ուրիշ կերպ չէր կրնար վարուիլ նա, ապա թէ ոչ իր պատմական լիպանասութիւնը՝ կցկտոր և ամենեւին զիրար չի բռնող կմախք մը պիտոր ըլլար, որով թէ՛ իր ժամանակակիցներուն և թէ՛ յետագայից ծաղու և ծանակի առարկայ: Ապարանցիէն կըրճատուեցորով արտագրուած տողերն իսկ ո՛չ խորենացեայն ուղղակի կը վերաբերին և ո՛չ ալ Ղազարին, այլ բացարձակապէս իր անձին ջատագովութեան համար են (որ խորենացիէն զարտուղի և նորալուր բաներ ըսելու կը պատրաստուէր), և ի զգուշութիւն զինքը մեղադրող ունկնդիրներուն, կարդացէր անոր 21-23 էջերում ըրած ինքնապաշտպանութիւնը, որ կը սկսի. «Երբմէ (այսինքն Մծուրնեցի փլիսոփային) և իմ վահան առեալ — Զի ներհակին դիմի հարեալ» տողերէն մինչև «Էւ իմ ի յայս ապաստանեալ — Դարձայց յուստի եղէ սկսեալ» տողերը, և իմ ըսածը ճիշդ պիտի գտնէք:

Թէ՛ 491-492 (Հանդ. ամս.) կարգելով Սիմ. Ապարանցեայ և ըստ այնմ Ղազարայ Ա. ճառի բովանդակութիւնը, 18 կետերով նոյն են, կ'ըսէք, Անանուհի բովանդակութեան հետ: Իսկ քիչ յետոյ կը յարէք, թէ «վերոյիշեալ հարցերէն (կէտերէն) 9-րդը և 10-րդը, այսինքն՝ Արամի պատմութիւնը և վահէի մահը սրդի Անանուհի լուրի, և Սիմ. Ապարանցեայ օրինակում և չը կային այդ կետերը. ուստի նա խորենացեայց քաղելով այդ հարցերը կանխաւ ծածկացրել է » (ընդգծուեցան մերն են), ըստ այնմ. «Արդ յառաջինն (խորենացեայն) ի կարգ դարձեալ — իմ Սիմոնի որ զայս տողեալ» այլովք հանդերձ:

Զեր այստեղ ըրած տեսութիւններն ևս քմահաճոյ, խառնակ և հակասական կ'երևին ոչ միայն իրարու, այլ և նախնիքացարար ըսածին: Եթէ «Ապարանցեու առաջին օրինակ» ըսելով՝ Ղազարայ պատմութեան Ա. ճառը կը հասկնաց ուղղակի, այն ատեն ի՛նչպէս հաշտեցնենք վերը ենթագծուած ձեր երկու նախադասութիւնները իրարու հետ. վասն զի առաջինով հաստատուած է վերջնոյն մէջ խոսուած է: Արամ ևս յիշուած է Անանուհի քով այսպէս. «Ապա որդի Հաբմայի Արամ» ևն, ինչպէս հայկազունի միւս իշխանապետները: Դարձեալ՝ Ապարանցիէն մէջ բերուած յիշեալ և յաջորդ տողերը դուր թիւր հասկացողութեամբ Ղազարայ վրայ առել էք, մինչդեռ անոնք ուղղակի խորենացեայն համար ըսուած են, դիտելով որ հայկազունեաց, այն է՝ Արամայ և վահէի պատմութիւնէն ետքը անմիջապէս յարած է Ապարանցին այդ տողերը, որոնց համար դուր իսկ կը համաձայնիք՝ թէ խորենացիէն առած և լրացուցած է Ապարանցին, եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն ընդունած կ'ըլլաք հոս, թէ Ապարանցին յայտնի երկերէ իսկ քաղած է իր վիպագրութեան նիւթերը, ուր հարկը և կարգը կը պահանջէին, բան մը զոր ձեր նախորդ տեսութեան մէջ վճռողաբար հերքած էիք, իսկ զալով ձեր համեմատութեան

16-րդ կէտին, — այն է « Մահմէտի և Ճիմրակուրի ընդհարումը » — զոր դուք Ղազարայ Ա. ճառին համաձայն գտած էք, առանց ո՛ր և է դիտողութեան, — ի՛նչ առնուն պէտք է տալ. — Երթներորդ դարու կամ դեռ աւելի ուշ ժամանակի առասպելաց առասպել, որը Ե. դարու Ղազարին հետ բնաւ գործ չի կրնար ունենալ: Վերջնադարեան վիպագիրը միայն կարէր շփոթել զայն փարպեցւոյ պատմութեան հետ, և արդիական ըննադատ մ'ալ վերադաստատել զանի: Բայց մենք թիչ յետոյ ցոյց պիտի տանք անոր աղբիւրները:

Մամիկոնեանց ծագման վրայ բան մ'աւելի խորհրդածած ըլլալու համար — գրաւուած ի հարկէ Սիմ. Ապարանեցւոյ գործածած «դրուագագրեալ» բացատրութեանէն, — դուք կ'ենթադրէք՝ թէ շատ աւելին կար Ղազարայ Ա. ճառին մէջ, քան ինչ որ է արդի Անանունի մէջ: (բայց չի տոնանք, պարոն, որ ձեր վերի համեմատութեան մէջ (էջ. 490-491) երեքն ևս, այսինքն՝ Ղազարի ճառը, Ապարանեցւոյ և Անանունի բովանդակութիւնը կատարելապէս իրարու համապատասխան գտած էք): Սակայն ինձ հաւանական չեւրեիր այդ, որովհետեւ թէ «կրկին գլուխներով» այդպիսի մի դրուագ կարացած ըլլար Ապարանեցին Ղազարայ քով, կարելի բան չէ որ նա իր սովորութեան համաձայն գէթ անոր կարևոր մասանց և անձանց վերաբերեալ նշանաւոր բաները չյիշէր: Իսկ դրուագ բառի մասին դիտելու է, որ ամէն անգամ ընդարձակ գրուած կամ դպրութիւն չի նշանակեր, այլ յաճախ ո՛ր և իցէ միջանկեալ դէպք կամ պատմուածք: Խորենացին երկոտասանեակներով ունի այսպիսի դրուագներ՝ Տիտանեանց, Դրմբաւընդի և ուրիշ իրաց և անձանց մասին: Հետեարար՝ իմ կարծիքով Ղազարայ Ա. ճառին մէջ արդի Անանունին աւելի բան չկար Մամիկոնեան քաջերու նկատմամբ, վասն զի փառստոս ըստ բաւականին իսկ պանծացուցեր էր զանոնք և զանի կրկնաբանելու պէտք չունէր Ղազար: Ըննաց երկրի նկարա-

գրութիւնն և կառնամակի երկու որդուց, այն է՝ Մամն և Կոնի փախուստն առ Պարթևս, անտի զալուստն ի Հայս առ Խոսրով մեծ, հոն հաստատուին և բարձի և պատուի տէր դառնալու պատմական դէպքը թէ Խորենացւոյ պատմածէն թիչ մ'աւելի ընդլայնուած է, սակայն և այնպէս զանկա Ղազարին յատուկ համարելն և Խորենացւոյն հակառակ, կրկնակի չափազանցութիւն է ըստ իս. որովհետեւ այդ դրուագներու աշխարհագրական և զուտ պատմական մասունքը՝ մասամբ Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան (տես Ճինաստան) և մասամբ ալ Պատմութեան Բ. գրքի 29. գլխոյն համաձայն են, և հաւանորէն այդ տեղեաց վրայ յերիւրուած: Իսկ Մահմէտի և Ճիմրակուրի միջև եղած ընդհարման և կանացի տարազով ծպտեալ 30 հազար վալսկներու առասպելական աւանդավէպը բառ առ բառ Ղեւոնդ՝ Երէցէն առնուած է, և կը պակսի առ Անանունի: Ասկէք իսկ յայտնապէս կը տեսնուի միանգամայն, թէ Սիմ. Ապարանեցին ո՛րքան անընտրող եղած է իր աղբերաց ընտրութեան մէջ, և թէ ինչպիսի՜ վատ ծառայութիւն մատուցած է Ղազարայ:

Դուք Ապարանեցւոյ բաւղին մէջ քալամովոր թափառած ժամանակ՝ կանգ առեր էք այն անցքին վրայ (յէջ 28), ուր Վաղարշակի պատմութիւնը վերջացնելով՝ կը գրէ. «Եւ այսպէսիւք ոչ շատացեալ (իմա՛ Ղազար), — Այլ ի յորովն ձեռնարկեալ, — Սերունդ ազգիւն զաճառն տեսալ, — Միեւ ի վարդանն պսակեալ» ևն, կը հետեցընէք, թէ «Ղազարայ Ա. ճառին մէջ՝ այդ տեղ, այսինքն՝ արդի (Անանունի) առաջին դպրութեան վերջում, յիշուում էր Արշակունեաց սերունդի աճումը մինչև Արտաշէսից թագի բարձումը և իշխանութեան ղեկը պսակեալ Վարդանին անցնելը: Արդի Անանունի մէջ այս մասը չը կայ, և Ար-

1. Տես Պատմութիւն Արարացւոց, ազ. Պետերս, 1887, գլ. ԺԱ. էջ 37-40.

շակունեաց սերնդի աճումը դադարում է Պապի յիշատակութեամբ»:

Դարձեալ Թիւրիմացութեան մէջ ինկեր էք դուք, պարոն Տէր Պօղոսեան, և Ղազարայ Ա. ճառին վերջն ալ ըստ իս ճիշդ այնպէս էր, ինչպէս է արդի Անանունի վերջը: Ապարանեցին յիշեալ տեղում Արիստիդէի ծառայութիւնը ուզած է մատուցանել ձեզ՝ Անանունի Բ. դրուագին և կամ Ղազարայ արդի պատմութեան Ա. դրուագին հասնելու համար. իսկ դուք անհաւատարիմ թիսէոսի դերը կատարած էք ընդհակառակն, վտանգաւոր դիրքի մէջ դնելով զինքը: Եւ իրացնէ դուք ևս պահ մը եթէ Թողուիք Ապարանեցւոյ 28—32 էջերում ճինաց աշխարհին և Մամիկոնեանց վերաբերեալ միջանկեալ կամ դիպումով այդ տեղ ինկած դրուագը, և կանգ առնել ուզէիք անոր (յէջ 32). «Ըզմարեսակէ սկիզբն արարեալ — Արրահամու ընդոծին լեալ» են, տողերուն վրայ, այն ատեն պիտի տեսնէիք յայտնապէս, թէ խօսքը Բ. դպրութեան վրայ է, դիտելով մանաւանդ որ արդի Անանունի քով ինչպէս Մարեսակի աւանդաւէպը իբրեւ յառաջարան դրուած է Անանունի Ա. դպրութեան Բ. մասին, այն է՝ քստուածին Արշակունիներու պատմութեան վրայ, այսպէս ալ Բ. դպրութիւնն է անոր իբրեւ լրացուցիչ մասն և անցանէ զանցանէ քան զՊապ և զՎարդան իսկ: Սակայն ինձ շատ աւելի հաւանական կը թուի ըսել, որ Ապարանեցին նախայիշեալ տողերով ուղղակի Ղազարայ ծանօթ պատմութեան Ա. Դրուագը կ'անկնարկէ. ապա թէ ոչ՝ կամ անոր «Սերունդ ազգին զաճումն առեալ — Մինչ ի Վարդանըն պըսակեալ» տողերը պիտի մնային իբրեւ լոկ անմիտ բացազանցութիւններ, և կամ փարպեցին աւելորդ աշխատանք մ'ալ ըրած պիտի ըլլար, վերատին վիպագրելով յիշեալ

դրուագը: Այո՛, ճիշդ այս դրուագը կը ներկայացնեն մեզ նաև Սիմ. Ապարանեցւոյ (էջ 33) հետեւեալ տողերը. «ԶԲիւզանիացւոյն սատար առեալ, — ի սմանէ աղբերացեալ» են:

Մարեսակին ի Հայս գալուն անկապ հատուածէն կամ աւանդաւէպէն — որ ուրիշ նպատակաւ հնարուած է և այդ տեղ գտնելու — դուք ուրիշ բաներ ևս եղած էք գուշակէք Ղազարայ Ա. ճառին մէջ, կրթած Ապարանեցւոյ յէջ 32—33 տողերուն վրայ: Սակայն իրն ինքնին յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ Սիմ. Ապարանեցին այնչափ միայն կարողացեր էր Ղազարայ օրինակին մէջ, ինչ որ մենք այսօր կը կարգանք Անանունի (Սերէոսի) Ա. դպրութեան Ա. մասին վերջը (էջ 9): Սերէոսի առաջին հրատարակիչը Կ. Վարդապետ Շահնազարեան ևս և ուրիշներ ալ մեծ կարեւորութիւն տուած են այդ խորհրդաւոր հատուածին՝ իբրեւ ազգային հնագոյն աւանդութեան, — բռնուած ի հարկէ այն նախապաշարութեն, թէ Ազաթանգեղոսն է որ կ'աւանդէ զայն: Սակայն ըստ իս ոչ միայն չի կրնար այդ ազգային հին աւանդութիւն ըլլալ, այլ է ուղղակի ազգային և միանգամայն ասորական միաձայն աւանդութեան դէմ. վասն զի Սիմ. Անեցիէն, Միքայէլ Ասորիէն և Վարդանէն վեր ելնելով մինչև Մ. Խորենացի և Յովսէփոս՝ ամէնքն ևս պարթև և հայ Արշակունիները Արրահամու փետուրա կամ կենսոտրա երկրորդ կնոջ վեցաթիւ զաւակներէն սերած կը դաւանին: Կեղծ լեպիփանի հայերէն խմբագրութիւնը՝ — որուն խմբագրողն անտարակոյս Զ — Ժ. դարում ապրող հայագի մ'է, յոյժ հրամուտ տոհմային և երբայական աւանդութեան — Բաղագոս ցարստեան մոգոց յերկրպագութիւն փրկատուի ճառին՝ մէջ աւանդէն աւելի ընդարձակ և շահագրգիռ

1. Տես Մեկմ. ի սկզբնագիր արարածոց և յատարանակամ քարոզութեանց որ ըստ Ղուկայ:

2. Ճառիս համառօտ տպագրութիւնը լոյս տեսած է ի

Վենետիկ՝ հանդերձ ուսումնասիրութեամբ. տես, Ծրեք թագաւոր Մոգերու Ջոյոյմ չայկական մատենագրութեամ մէջ. Ուսումնասիրութիւն, 1910.

տեղեկութիւններ կու տայ ոչ միայն Գե. տուրայէն ծնեալ վեց որդւոց, այլ և ա. նոնց սերունդներուն ընական երկիրներուն և Կիւրոսի հետ ունեցած խնամութեան վրայ: Հեղինակս՝ հակառակ Անանունի՝ Արաւհամու և Սահակայ հաւանութեամբ և ժառանգութեան բաժանմամբ մեկնած կ'աւանդէ վեց ընդոժինները, առանց ընաւ յիշատակելու անոնց մէջ Մարսեակը: Նա այսպէս կը կնքէ իւր խօսքը: «Եւ Եկսան առ իւր կին, և ծնաւ որդի և անուանեաց նմա զանուն հօրն իւրոյ Մադան: Բորոց զարմից երեկցան Արշակ Գայ և Վաղարշակ եղբայր երեսու՝ բազումքը Արշակունիք Պարսից և Հայոց աշխարհին»: Իմ գիտցածիս համաձայն ոչ միայն մեր դասական և միջնադարեան մատենագրութեանց, այլ մինչև անգամ Ստ. Ռոշցայի բառարանին մէջ Մարսեակի ընաւ յիշատակութիւն չկայ: Ապա ուրեմն ազգային աւանդութիւնն չէ այն, ապ' եթէ ոչ ուրիշ տեղ ևս յիշատակուած պիտի ըլլար:

Կեղծիքիս աղբիւրն արդէն ի վաղուց անդրադարձուած էր, այսինքն է՝ Մենդոց ժիւ: 2. ուր գրուած է այսպէս. «Եւ ասէ Արաւհամ. Տէր տէր, զի՛նչ արասցես ինձ, զի ես կորնչիմ անօրդի. և որդի Մասեկայ ընդոժնի իմոյ, այն է Եղիսգարդ Դասակացի»: Եւ որովհետեւ ո՛չ ոք համեմատութեան մէջ դրած էր այս տեղիս՝ Անանունի յիշեալ հատուածին հետ, ուստի ես հարկաւոր կը դատիմ այժմ ընել տոյն համեմատութիւնը, հակիրճ բանիւ: Դիտելու է որ երկուստեք անունները նոյն են, միայն կեղծողն՝ իր աղբիւր Մասեակին մէջ ք տառ մ'աւելցնելով ըրած է Մարսեակ: Անանունի Մարսեակն ևս ծնըն-

դոց Մասեակին պէս Արաւհամու ընդոժին վերագրիր կը կրէ: Երկուքին ցով ևս դասակացի տեղական տիտղոսով կը ներկայանան մեզ անոնք, սակայն որքան տարբերութեամբ: Ըստ աղբիւրին՝ ընդոժն է Մասեակ, այսինքն խորթ որդի, իսկ ըստ բանագողին ուղիւս, որովհետեւ Արաւհամ և Գեղ լեռն իր անուամբ Ազատ կ'անուանէ: Դարձեալ՝ աղբիւրին համաձայն դա՛մասկացի է Մասեակ լոկ ծագումով, իսկ բանագողը «ի Դամասկոս» բերած է զանի յԱյրարատ: Երկարանչիւրոց որդիքն ևս Եղիսգար կոչուած են. բայց բանագողի Եղիսգարը՝ Փառոխ անունէն կը յառաջագայի, որ Խորենացւոյ մէկ տեղին կը յիշեցնէ. անոր երկրորդ եղբայրը Փառոխս՝ զարմանալի կերպարանափոխութեամբ եղած է « տեղի յնկոյրեան », և երրորդ եղբայրն ալ « Փասակոն դա՛տ՝ որսոց և արշաւանաց », որ Ազարակոնքի Պառնակոն շեմակացին հետ նոյն է: Կ'երևի թէ՛ կրցկցողը ծանօթ էր նաև պարսե անունն սկիւթական նշանակութեան, այն է՝ արքա տրեալ կամ փախստական, ուստի և շինած է. « փախստական լեալ յիսահակայ » պարագայն, առանց սակայն պատճառը՝ նշանակելու: Աւր' այս համեմատութենէն յայտնի կը տեսնուի թէ՛ Մենդոցը ո՛րչափ պարզ է և բնական, այնչափ ևս բանագողը՝ բռնադատ է և այլարանութեամբ ճշգրտուած, հետեւաբար՝ Անանունի ընալ գրին իսկ անյարբիր: Ետքէն կցկցուած կը թուի ինձ այդ հատուածը Հայկազունեայ և Պարթև — Արշակունիներու պատմութիւնը իրարու կապելու ձկտումով:

Հ. Բ. ՍԱԳԻՍԵԱՆ

Շտրունակելի

1. Վարդանայ ՏՈՒՄԱՅԱՆՈՒՄ (տես թիւ 9 / 4139 Ձեռ. Նշմանի) որ գրուած է յամի Տեսնո 1267 ի Հաղբատ, յետ յիշելու կենդանութեան ծնեալ Արաւհամու վեց որդեկոս՝ կը յարէ: «Եւ սպամ ըրաման՝ զԵսկան և զՄարսեակ: Գա՛մի հայրիկայ Արաւհամ գոցել և զԵսմակայ սպամցէ զԵսկան մահու Սորա, տա՛ մմա և եղբայրցմ իմս և արծակել զՄոսա յարեկել. յորոց շինեցաւ Բահլ քաղաք՝ յանուն որդւոյ Եմրանա, չորմէ և կրցեցաւ ազգն Պարսկաւ, ուստի զարցեցաւ մեծն

Արշակ՝ և Բազարեկոցոյ ի վերայ Հայոց զՎաղարշակ եղբայր իւր»։ Վարդան լսած է ինչէն իր աղբիւրը, սակայն Արշակ մեծն և անոր եղբայր ամուսնեալ Վաղարշակայ պարագայէն զատելով, թէ՛ ասոր և թէ կեղծ Եսկանին աղբիւր եղած է Պոկոպոպոսէն ինքուն Հայոց հնազոյն պատմութիւնը. զի հոս ևս — ինչպէս տեսնուեցաւ — Պարթևաց Արշակ մեծը նշնակելու եղբայրը եղած է՝ աւանդուի Վաղարշակայ (Հայոց Բազարեկին)։